

З ІСТОРІЇ БЛАГОДІЙНИЦТВА НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Нінель БОКІЙ, Ірина КОЗИР (Кіровоград)

Проблема меценатства надзвичайно актуальна в сучасному українському суспільстві. У статті розглядаються деякі кроки в становленні доброчинних традицій на Єлисаветградщині впродовж двох з половиною століть.

The problem of patronage is highly actual in the modern Ukrainian society. Some steps in formation of charitable traditions at the territory of Elisavetgrad during 2,5 centuries are under considerations in the article.

Меценатство (благодійництво, доброчинство) відоме людству понад 2 тис. років як прояв сприяння (покровительства) в розвитку мистецтва, освіти, літератури, науки. З часом зміст його значно змінився, і набагато ширшим став діапазон благодійних справ, обсяги яких, зокрема в Україні, не піддаються обрахуванню.

Впродовж кількох віків і до початку XX ст. благодійництво в Україні невпинно набувало все більшого розвитку. Не кажучи про столицю (сьогодні в цілому світі відомі імена київських меценатів Терещенків, Ханенків, Симиренків, Бродських), одним з найактивніших на ниві меценатства провінційних міст був Єлисаветград. Але беззаперечним є й інше: з приходом до влади в Російській імперії внаслідок подій 1917 р. більшовиків під благодійництвом, цим “явищем, знаним у всіх цивілізованих країнах” [1, 6], була підведена риска, – воно було визнане буржуазним пережитком і лицемірством, яке мало на меті відволікати “бідноту від класової боротьби” [2, 4].

З другої половини XVIII ст. в Україні формується потужний прошарок купецтва, а торгівля стає однією з найприбутковіших галузей економіки. Саме купецьким містом стає Єлисаветград, а єлисаветградське купецтво, накопичивши з часом значні багатства, зуміло зберегти душевну щедрість, благородство поведінки в суспільстві, здатність до співчуття, шануючи один з принципів християнської моралі – милосердя. Проявами доброчинства були охоплені фактично всі аспекти громадського життя: міжкласові, міжнаціональні, міжконфесійні стосунки, соціальна сфера, галузі освіти і культури, охорона здоров'я. Кошти жертвували не лише представники заможних прошарків (дворянство, купецтво), а й середнього – міщани, інтелігенція. Слід зазначити, що, коли навіть деякі з благодійників не надавали допомоги за життя, то в заповітах обов'язковою умовою було перерахування певних коштів (чи відсотків, чи заповідання землі, будинків, парків та іншої власності) з благодійною метою. Можна назвати кілька сотень напрямків, куди єлисаветградські меценати вкладали свої кошти, починаючи від створення притулків для немовлят (підкинутих дітей), богаділень і лікарень і закінчуючи будівництвом храмів і бібліотек [3].

Найвищий рівень розвитку меценатства в Україні, у тому числі в Єлисаветграді, припадає на другу половину XIX – початок XX ст. Виникає ціла низка благодійних товариств, створюються благодійні заклади, до благочинної діяльності долучаються підприємці – власники заводів і фабрик, військові.

Але початок благодійницької діяльності у Єлисаветграді бере ще в другій половині XVIII ст. Першими благодійними закладами в місті стали дитячий притулок і християнська богадільня. Дитячий притулок був заснований у фортеці св. Єлисавети за розпорядженням начальника Нової Сербії генерал-поручика О.П.Мельгунова 7 грудня 1763 року: "... учредить при крепости воспитательный дом, на содержание которого и на дачу за принос младенцев извольте на первый случай употребить положенные мне столовые 1000 рублей, которые из главной Новосербской канцелярии вам будут присланы. И для воспитания тех младенцев определить на первый случай хотя двух или трех женщин доброго состояния..., к тому воспитанию способных и надежных» [5, 78].

Перша міська християнська богадільня заснована в Єлисаветграді 1794 року. Ініціатором її створення був чиновник для особливих доручень князя Г.О. Потьомкіна Павло Шарой, якого підтримала міська купецька громада. У заяві П. Шароя йдеться: «Пребывая в Елисаветграде... многократно приметил, что бедные люди, страждущие разными болезнями, остаются без всякого призрения и устроения... В здешнем городе нет для них никакого прибежища» [5, 71–72]. Рішення купецького зібрання від 4 вересня 1793 р. було einstimmig: "Приговор городского купеческого общества об учреждении в Елисаветграде городской христианской богадельни и госпиталя для бедных и калек, лишенных судьбой дневного пропитания". Під рішенням стоять 43 прізвища, всі засновники – купецького стану [5, 73].

Створення богадільні обійшлося в 1533 крб., з яких 841 крб. – благодійні пожертвування і 692 крб. – кошти міської думи. Розрахована богадільня була на 20 осіб, але кількість місць у закладі постійно зростала. 1832 року був затверджений статут богадільні, визначений штат персоналу, кількість мешканців, розмір коштів на щорічне утримання. До 1865 р. заклад "... існував на доброчинні пожертвування і на відсотки від них", коли сума, яка належала богадільні (8290 крб.), була передана до Єлисаветградського міського банку, і з цього часу на утримання богадільні виділялися кошти з міських доходів. Але пожертвування до кінця століття продовжували надходити (в основному за заповітами): від купця П.Є. Сахарова – 500 крб., поручика А.І. Парфентьева – 200 крб., від дворянки Ольги Карнаухової – 1004 крб., від М.Т. Акімова – 3000 крб. і т. д. [5, 69].

Серед численних подібних закладів, створених на благодійницькі кошти, деякі варто згадати окремо. 1824 року була заснована Єлисаветградська міська лікарня, спочатку на 50 ліжок. Вона була створена замість ліквідованого військового госпіталю, який існував з 1777 р. і знаходився у фортеці св. Єлисавети. Кількість ліжок у лікарні також постійно зростала і 1857

року їх уже було 165 [4, 76–77]. 1850 року виникла міська єврейська богадільня з лазаретом. У вересні 1867 р. було відкрито Олександрівський дитячий притулок на 40 сиріт «из числа беднейших здешних граждан» і при ньому – лікарня; утримувалися як на кошти міської думи, так і на пожертвування [5, 77–78; 6, 1–2].

Нарешті 1867 року як підсумок багаторічної активної доброчинної діяльності й створення мережі благодійних закладів у місті виникає Єлисаветградське благодійне товариство. Серед його засновників було й подружжя Соколових-Бородкіних, для яких і саме товариство, і благодійництво взагалі стали понад усе в житті. У своєму будинку вони обладнали палату для немовлят і утримували її за власні кошти. Передаючи дітей годувальницям на найближчі села, вони й надалі про них піклувалися, оплачуючи годувальниць, надаючи медичну допомогу [7, 3].

1885 року за ініціативою херсонського губернатора О.С. Ерделі Товариством був створений нічліжний притулок для дорослих на 150 мешканців. При ньому була облаштована їдальня. Плата за ночівлю за одну ніч складала 3 коп. з людини, за ночівлю з вечерею і ранковим чаєм – 5 коп. [5, 78–79]. На всі ці потреби було використано 4000 крб. Окрім того, Товариство утримувало притулок для підкинутих дітей і дитячі ясла. На кінець століття завдяки постійному надходженню пожертвувань Товариство мало понад 14 000 крб. власних коштів [5, 117].

1867 року в місті відбулася ще одна важлива подія – відкриття театру. Він був побудований за власний кошт і за власним проектом інженером-полковником (згодом – генерал-майором) Г.В. Трамбицьким. В одному із звернень до міських властей він писав: «Побудувавши театр в м. Єлисаветграді за бажанням міської громадськості... без будь-якої допомоги з боку міста, я відкрив театральні вистави, не шкодуючи витрат на утримання якомога кращої трупи... Але єлисаветградська громадськість настільки нечисленна, що потрібні найенергійніші зусилля і любов до мистецтва, аби підтримати в місті театр... Прошу громадськість міста про забезпечення витраченого мною капіталу¹ на захід, який, якщо підтримають суспільство та обставини, може принести незліченну користь населенню» [5, 120].

Подібних доброчинних справ у місті було здійснено безліч на сотні тисяч карбованців. Більшість єлисаветградських православних храмів, католицький собор, лютеранська церква, синагога і багато інших були збудовані на благодійні кошти. Опікунськими закладами, окрім згаданого Єлисаветградського благодійного товариства, були також Єлисаветградське повітове попечительство дитячих притулків (1871 р.), Єлисаветградське товариство поширення грамотності і ремесел (1873 р.), Комітет Червоного Хреста (1875 р.), Товариство допомоги бідним католикам (1899 р.), Товариство допомоги бідним євреям (1899 р.) та ін. Загалом на початку ХХ ст. (1907 р.) в місті діяли 13 благодійних товариств [8, 25–26].

Серед благодійників міста були і вчителі (Н. Бракер), військові (генерал-майор М.Ф. Федоровський), лікарі (М.І. Тезяков), діячі науки і літератури (О. Тарновський, Є. Тамм, С. Шимановський), єлисаветградські підприємці, де особливе місце посідають англійські інженери Роберт і Томас Ельворті.

Брати прибули до України на початку 70-х років ХІХ ст. Якийсь час приглядалися до Чернівців, до Харкова і нарешті вирішили осісти в Єлисаветграді. Тут 1874 року вони створили майстерню зі складання, регулювання та підготовки до продажу сільськогосподарських машин [9, 40], водночас ввозячи з-за кордону, з Англії і Німеччини сільськогосподарське обладнання. Це дало змогу створити матеріальну базу і перейти до виготовлення власної ґрунтообробної, посівної та іншої техніки. Тим більше, що Єлисаветградщина була «... значним регіоном з вирощування зернових культур, і вони почали виготовляти власні машини, потреба в яких була дуже великою» [9, 40; 10, 26].

Партнерство братів було успішним, і справа процвітала. Цьому сприяло й те, що кожен з них мав певну орієнтацію діяльності: Роберт очолив конструкторський напрям, Томас

¹ Йдеться про можливе створення в місті ще одного театру як конкурентного закладу.

здійснював управління бізнесом [11, 28; 12, 2]. Але 1891 року у віці 44 роки Томас помер від запалення легенів. Ця тяжка втрата, однак, не вибила Роберта з колії. Завод і надалі виготовляв велику кількість двигунів для сільськогосподарських машин, плугів, молотарок, жаток, обладнання для млинів, олійниць та сівалок найновіших конструкцій, конкуренції яким на європейських ринках не було [11, 27; 12, 2].

1907 року² завод перетворюється на фірму під назвою «Акціонерне товариство Р. і Т. Ельворті, виробники та імпортери сільськогосподарських машин» [11, 28; 12, 2; 13, 1]. До складу правління ввійшли 18 осіб. Капітал Товариства при створенні складав понад 6 млн. крб. [12, 8; 14, 16]. Для збуту своєї продукції Товариство мало понад 50 філіалів у багатьох містах України, Росії і за кордоном [12, 2; 10, 30]. До Першої світової війни на заводі працювало 2500 осіб, а завод напередодні війни досяг найвищого рівня розвитку й прибутків. У цей час він був «провідним європейським виробником сівалок та іншої сільськогосподарської техніки» [11, 27].

Але Ельворті були не просто талановитими керівниками, інженерами, підприємцями. Опинившись в інокультурному і іномовному середовищі, вони придивлялися до місцевих звичаїв і поряд з налагодженням виробництва активно вчилися чужої мови. Як згадує донька Р. Ельворті, «обидва вони (Роберт і Томас – Н.Б., І.К.) писали та говорили російською мовою, як рідною» [10, 26]. Будучи висококультурними, інтелігентними людьми, вони завжди з респектом ставилися до робітників, дбали про поліпшення їхнього побуту і налагодження дозвілля, опанування освіти, набуття і вдосконалення фахових знань і навичок. Недарма ще й сьогодні нащадки колишніх робітників заводу Ельворті, зокрема мешканці Новомиколаївки, з глибокою повагою згадують «ельвортівські часи». Сумлінною працею англійських капіталістів і українських робітників був створений високий імідж підприємства в місті, яке постійно відчувало їхню щедрю меценатську допомогу. На кошти підприємців було побудовано дві школи для заводської молоді, бібліотека, створений театр, духовий оркестр, футбольна команда [15, 16–17; 16, 29–29; 17, 29–32]. Значна частина будинків на Новомиколаївці, де мешкало багато робітників заводу, побудована за їхньої матеріальної допомоги. При заводі існував притулок для вдів і робітниць похилого віку. Товариство знайшло кошти на будівництво в місті ще однієї електростанції, виділивши для цього 92 тис. крб., на облаштування при реальному училищі креслярських класів (1884 р.), де навчалися також і робітники заводу [16, 30; 10, 30].

Війна і наступні за нею події призвели до зруйнування налагодженого механізму виробництва. Спочатку його довелося перепрофілювати. Завод майже припинив виробництво сільськогосподарської техніки, а «день і ніч виконував військові замовлення, виготовляючи снаряди, набої, бомби, міни, артилерійські лафети, санітарні вози і ін.» [12, 2; 10, 32]. Кількість робітників заводу з початком мобілізації зменшилася до 1500 осіб, хоча у зв'язку з необхідністю виконання військових замовлень згодом була доведена до 5 тис. робітників.

Незважаючи на труднощі воєнного часу, Акціонерне товариство не припиняло благодійницької діяльності. При заводі було створено лазарет [10] для поранених на 100 ліжок у приміщенні колишнього робітничого театру, облаштування якого обійшлося в 42 тис. крб. У подальшому на його утримання правління регулярно виділяло кошти. «Дуже значними витратами і витратами, які доведеться продовжувати, є облаштування і утримання лазарету для поранених воїнів, а також допомога і щоденні обіди для сімей запасних. Облаштування лазарету обійшлося в 12 тис. крб., і на утримання його Правління асигнувало 30 тис. крб. Для сімей призваних робітників заводу видається пайок у розмірі 5 коп., порція борщу чи супу і порція хліба на кожного члена сім'ї на добу. Витрати з цього приводу становлять близько 6 тис. крб. щомісяця» [10; 13]. Допомога ця надавалася впродовж усіх років війни, незважаючи на те, що від початку 1917 р. прибуток підприємства почав зменшуватися. У протоколи

² Рішення про передачу заводу Акціонерному товариству було прийняте у вересні 1907 р., а перші збори акціонерів відбулися 10 березня 1908 р.

засідання Правління Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» від 20.07.1914 р. занотовано: «Створити кухню для сімей мобілізованих робітників і щоденно видавати їм на кожного члена допомогу в розмірі 5 коп. Сім'ям службовців компанії, призваних на війну, видавати 75 % платні» [18].

Коли відбулася «згубна революція» [10, 131], протягом одного тижня виробництво впало на 50 %. Стало «важко мати справу з групою робітників пробільшовицьки налаштованих, – все ґрунтується на погрозах і насильстві..., вимогам не видно кінця, що може привести підприємство до краху» [10, 41].

Предметом особливих турбот Р. Ельворті був створений при заводі 1911 року пенсійний фонд для забезпечення пенсіями кадрових робітників і службовців заводу. З протоколу загальних зборів акціонерів Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» від 11. XI. 1911 р.: «Правління доводить до відому загальних зборів, що розробляється проект статуту пенсійної каси, і Правління планує видавати щомісяця на підсилення коштів цієї каси суму, яка дорівнює сумах внесків усіх членів каси, але річний внесок Правління не мусить перевищувати 15 тис. крб.» [13]. Отже, фонд складався з добровільних внесків членів Правління заводу (акціонерів) – 2,5 – 5 % від коштів, що їм належали, і щомісячних відрахунків з платні самих службовців. Право на пенсію мали ті з них, хто досяг 60- річного віку і хто сплачував внески не менше як 10 років. 14 червня 1914 року Міністерством фінансів Статут пенсійного фонду був затверджений із застереженням, що «у випадку ліквідації Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» Правління товариства гарантує повністю виплату пенсіонерам вислужених ними пенсій» [11, 29; 13].

Але з перемогою радянської влади вся фінансова діяльність підприємства була заблокована. «Декрети оголошують землі, інвентар, фабрики, заводи і церковне майно без викупу національною власністю, обов'язковою і для іноземців... Хочеться сподіватися, що скоро всьому цьому буде покладено спільними зусиллями рішучий край, бо в іншому разі всьому світу буде загрожувати це російське безумство...» [10, 49].

Однак подальший перебіг подій відомий... У квітні 1919 року завод було націоналізовано [9, 40; 10, 133]. Через кілька днів, 30 квітня 1919 року до Правління Акціонерного товариства надійшло розпорядження: «Зважаючи на відсутність правомочних директорів Правління, а також внаслідок декрету від 17 квітня ц.р. про порядок націоналізації всіх машинобудівних заводів Відділ Народного Господарства пропонує членам Правління, що залишилися, передати всі повноваження і справи колишнього Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» згідно з Інструкцією Української Ради Народного Господарства новообраному 29.04.1919 р. заводоуправлінню..., яке має всі права і повноваження по керівництву заводом. Членам Правління належить залишатися на своїх місцях (із збереженням оплати) і передати всі наявні справи і звітність заводу в повному порядку» [19; 20].

З початком більшовицького перевороту британський уряд рекомендував усім британським підданам вивезти свої сім'ї з Росії [10, 32]. Перебуваючи вже за кордоном, 1923 (1924 ?) року Р. Ельворті звернувся з листом до міської влади з проханням задля соціального захисту робітників заводу звільнити з-під арешту пенсійний фонд підприємства. «В справах заводу колишнього Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» в Єлисаветграді... знаходився пенсійний фонд для службовців. Фонд був заснований згідно з офіційно затвердженим Статутом..., сума якого складала декілька сот тис. крб... Заради справедливості до людей, що багато років сумлінно працювали, я звертаюся до влади з проханням... повернути абонентам суму з нашого пенсійного фонду. Прізвища їх можна з'ясувати із старих книг. Р.Е. Ельворті» [10, 159].

Відповідь в Англію не надійшла.

Тема меценатства на Єлисаветградщині, неосяжна і невичерпна, все ще чекає на своїх дослідників. У дещо кращому становищі в цьому питанні перебуває обласний центр, з яким пов'язана діяльність на цій ниві багатьох яскравих особистостей XVIII – початку XX ст. Але майже нічого невідомо про меценатів з периферії – Знам'янки, Олександрії, Новоукраїнки,

Новомиргорода та ін. Втрачену чи притлумлену пам'ять і традиції можна відновити лише спільними зусиллями всіх, кому небайдужа історія краю – вчителів, краєзнавців, науковців і ... сучасних меценатів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Слабошпицький М. Українські меценати. – К., 2001. – 325 с.
2. Народне слово. – 1997, 16 грудня. – № 137.
3. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. – 78. – Оп. 2.– Спр. – 292, 296, 300–302; Ф. – 78. – Оп. 3. – Спр. 907, 966.
4. ДАКО. – Ф.– 331. – Оп. 1. – Спр. 352.
5. Исторический очерк г. Елисаветграда. Напечатано по изданию 1897 г.– Кировоград, 1992. – 175 с.
6. Елисаветградские ведомости. – 2004, 2 января. – № 1 (60).
7. Народне слово. – 2005, 24 лютого. – № 21.
8. Поляруш С.І. Благодійні товариства м. Єлисаветграда другої половини XIX – початку XX ст. // Кіровоградщина на зламі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Кіровоград, 1999. – 252 с.
9. Антонов Ю.І. Основні етапи виробництва сільськогосподарських машин у регіоні (1874 – 1999) // Кіровоградщина на зламі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Кіровоград, 1999. – 252 с.
10. Іноземні підприємці в Україні (за документами меморіального архіву Роберта Ельворті). – Упорядник П. Босий. – Кіровоград, 1999.– 184 с.
11. Босий П.В. Ділова активність та приватне життя Роберта і Томаса Ельворті – засновників Єлисаветградського заводу сільгоспмашин // Кіровоградщина на зламі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Кіровоград, 1999. – 252 с.
12. Кіровоградська правда. – 2004, 15 червня.
13. ДАКО. – Ф. – 331. – Оп. 1. – Спр. 103. – С.8.
14. ДАКО. – Ф. – 331. – Оп. 1. – Спр. 260. – С.16.
15. Народне слово. – 1997, 13 грудня.
16. Босько В.М. Історичний календар Кіровоградщини на 2006 р. Люди. Події. Факти. – Кіровоград, 2005. – 137 с.
17. Маленький Париж. Елисаветград в старой открытке. Авторы-составители В.В. Петраков, В.П. Машковцев. – М., 2004. – 229 с.
18. ДАКО. – Ф. – 331. – Оп. 1. – Спр. 102. – С. 19 зв.
19. ДАКО. – Ф. – 331. – Оп. 1. – Спр. 351. – С. 7.
20. ДАКО. – Ф. – 331. – Оп. 1. – Спр. 352. – С. 48.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бокій Нінель Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: давня та середньовічна історія України.

Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: давня та середньовічна історія України.